

**MARÍA ZAMBRANO I LA
COMPRESIÓ DE LES NECESSITATS**

María Zambrano i la comprensió de les necessitats

Antoni Joan Colom Cañellas
Lluís Ballester Brage

Resum

Entre les autores de gran rellevància del segle XX, i en procés de recuperació, hi ha María Zambrano. Els seus treballs filosòfics i de debat social i polític tenen la qualitat dels clàssics per la seva atractiva escriptura i per la profunditat de les seves reflexions. En alguns temes es va avançar al seu temps, com en la reivindicació de la humanització i el valor de les emocions en les relacions, en la seva crítica de la societat instrumental i en els treballs en què reivindicava la creativitat, el valor de la producció simbòlica dels humans (poesia, música, etc.). També es troba en Zambrano una aproximació a la teoria de l'educació, que considerà el tema del nostre temps, igual que altres autors del segle XX.

Resumen

Entre las autoras de gran relevancia del siglo XX, y en proceso de recuperación, se encuentra María Zambrano. Sus trabajos filosóficos y de debate social y político tienen la calidad de los clásicos por su atractiva escritura y por la profundidad de sus reflexiones. En algunos temas se adelantó a su tiempo, como en la reivindicación de la humanización y el valor de las emociones en las relaciones, en su crítica de la sociedad instrumental y en sus trabajos reivindicando la creatividad, el valor de la producción simbólica de los humanos (poesía, música, etc.). También se encuentra en Zambrano una aproximación a la teoría de la educación, al considerarla como el tema de nuestro tiempo, igual que otros autores del siglo XX.

1. Una obra a la frontera

Entre les obres de pensadores que en els darrers anys han estat cada vegada més reivindicades, la de la filòsofa María Zambrano (Vélez, Málaga, 1904 - Madrid, 1991) ocupa un lloc destacat. Va ser deixeble d'Ortega y Gasset i Xavier Zubiri, i professora auxiliar de Metafísica de la Universitat de Madrid. Va denominar al seu pensament filosòfic «raó poètica» (Savignano i Alonso, 2005), ja que considerava que el coneixement racional tradicional no pot conceptualitzar, perquè és el seu referent immediat, l'experiència de la vida ancorada en les circumstàncies concretes (Blanco, 2009).

El 28 de gener de 1939 va partir cap a l'exili, del qual retornà el 1984. Zambrano no pot desvincular-se de l'experiència de l'exili, al llarg de 45 anys, viscut a Mèxic, Cuba, Puerto Rico, França, Itàlia i Suïssa. Aquest exili va provocar que la seva obra no fos correctament llegida a Espanya durant quaranta anys (Mora, 2005; Tejada, 2011). Va ser distingida amb el premi Príncep d'Astúries de 1981 i amb el Cervantes de 1989. La seva

obra, segons la crítica una de les més rellevants del pensament espanyol contemporani, inclou els llibres: *Horizonte del liberalismo* (1930), *Pensamiento y poesía en la vida española* (1939), *El pensamiento vivo de Séneca* (1944), *La agonía de Europa* (1945), *Hacia un saber sobre el alma* (1950), *El hombre y lo divino* (1955), *Persona y democracia* (1959), *La España de Galdós* (1960), *España, sueño y verdad* (1965), *El sueño creador* (1965), *La tumba de Antígona* (1967), entre d'altres.

Es tracta d'una filòsofa cristiana i republicana (Palomar, 2013), filla d'una modesta família de mestres, amb un fort compromís social i una àmplia obra reconeguda internacionalment per autors tan diversos com Emil Cioran i Octavio Paz.

A més de la crítica cultural general, en particular alguns joves pensadors han utilitzat part dels seus treballs com a base de les recerques de la filosofia narrativa (Pachón, 2019; Rodríguez, 2015; Villora, 2018). Altres autors reivindiquen la seva lectura específica de la psicoanàlisi. Original en els seus plantejaments, encara que inspirada per l'obra d'Ortega, el pensament de la filòsofa espanyola no és fàcil de captar: dispersa en llibres i articles, la seva obra es va desenvolupar constantment en contacte, i en debat, amb altres autors i amb les qüestions més rellevants que li va tocar viure. Entre 1928 i 1990 va publicar més de cinc-cents articles en periòdics i revistes (Ortega, 2016). Els temes, molt diversos, mostren el seu nivell de compromís social i polític: la situació de la dona, les desigualtats socials, la crisi política a Occident, l'educació, la llibertat i la democràcia. Aquesta activitat de Zambrano evidencia la seva vinculació amb la societat i el moment històric.

Pretenem aquí, malgrat la dificultat d'interpretar una obra tan àmplia, oferir una idea de la seva dimensió i les seves implicacions, de manera que el que segueix pot ser tant una presentació de l'obra de Zambrano com una reflexió sobre la dificultat de definir la naturalesa i el lloc de la racionalitat vitalista en la societat contemporània. Zambrano reivindica una filosofia vinculada a la vida; així, la seva obra es construeix a partir de la reflexió de la vida, encara que veurem que es desenvolupa com una crítica en profunditat. Entre els seus temes de referència es troba també l'educació.

2. Una aproximació a l'educació: el tema del nostre temps

L'educació, d'una o altra manera, és un dels temes sempre presents en la vida i l'obra de Zambrano, com a experiència o com a tema tractat específicament. Provenia d'una família de mestres, amb un fort compromís social i educatiu. Al llarg de la seva vida intel·lectual va ser deixeble i mestra. Reflexionà sobre la relació amb Ortega (Tejada, 2011) i altres referents (Cossío, Unamuno, Antonio Machado), també reflexionà sobre la seva funció com a referent d'altres. Tingué experiències pedagògiques intenses, com

quan participà a les Misiones Pedagógicas de Fernando de los Ríos, com a professora a la universitat, abans de l'exili; també dictà conferències o impartí docència a la càtedra universitària. Els seus treballs sobre educació o relacionats amb el tema educatiu no s'han de veure com un apèndix de la seva filosofia; per contra, «lejos de ser un complemento o añadido en su obra, forma parte, con su pensamiento filosófico, de una forma de vivir y de pensar» (Casado, Sánchez-Gey, 2007). El tractament de l'educació és el mateix que el que reben els seus principals temes i similar a com desenvolupen la seva obra altres autors (Ballester i Colom, 2013): és un tractament asistemàtic, en el qual s'aprofita una qüestió rellevant o un debat públic. En qualsevol cas, s'aprofita la inspiració per anar presentant les idees educatives que defensa. La concepció de sistema en Zambrano se substitueix per la coherència del conjunt d'una obra (Zambrano, 1950/2002). Tal com reconeixen Casado i Sánchez-Gey (2007: 19): «el hecho de que en sus trabajos sobre educación no aporte un 'sistema' ordenado de ideas sobre la misma, en absoluto invalida su discurso como sólido y fecundo 'logos' sobre lo educativo.»

El tractament de l'educació se centra en cinc qüestions clau (Giraldo i García, 2013): (1) la centralitat de l'aula i la relació mestre-alumne, intervinguda per la paraula. (2) La funció del mestre com a creador d'experiències significatives, experiències que ella anomena també «poètiques». (3) L'educació és l'àmbit del desenvolupament sensorial (escoltar, veure...), ja que les experiències significatives desenvolupen l'atenció i la percepció, les amplifiquen i les milloren. (4) L'educació ha de obrir-nos a la relació amb els altres i millorar la capacitat de captació de l'altre, de la diversitat. (5) L'educació és el procés de construcció de la pròpia veu, primer com a veu interior que a poc a poc es converteix en una veu que es comunica. La paraula passa a ser el mitjà de connexió amb nosaltres mateixos, amb els altres i amb el món; però no interpretada com a instrument, sinó com a expressió completa del subjecte i del sentit.

Teoritzar sobre el seu sentit educatiu implica, en primer lloc, definir el *locus* de l'educació, que no pot ser cap altre que la democràcia, que ha de ser fruit del compromís cívic, i, en segon lloc, la seva finalitat o objectiu, centrat a crear la persona, sempre que per això s'entengui el desenvolupament de la humanitat. Educar seria humanitzar, i el trànsit que planteja entre el lloc educatiu i la seva finalitat donaria lloc a l'epicentre de la seva teorització educativa.

El lloc educatiu per excel·lència és l'aula, a la qual Zambrano hi dona una significació àmplia, ja que per a ella qualsevol espai humanitzat és un espai educatiu, ja que humanitzar implica actes de creació humana; és a dir educar és la humanització creativa o la creació d'humanitat. En aquest escenari el compromís civicipolític a què ens referíem és aconseguir societats que permetin la creació de l'home. D'aquí que per a Maria Zambrano l'educació forma part del que s'anomena raó poètica, és a dir, la raó creativa (Casado i Sánchez-Gey, 2007: 69 i seg.; Giraldo i García, 2013: 198). Per aquest

motiu Maillard (1992: 59) afirma que la raó poètica és la realització de la persona en la seva dimensió més absoluta; per tant, si això és així la raó poètica es confon amb l'educació ja que és la raó transformadora de l'interior de l'home, arribar a ser en la seva persona, ser ella i no una altra.

A l'aula s'hi ha de fer present, sobretot, el sentir; sentir que, en la seva màxima expressió, significa experimentar el silenci interior, cosa que al seu torn implica atenció, que només pot donar-se en llibertat, sense pressions externes de cap tipus (Giraldo i García, 2013: 199). Ara bé, atenció i llibertat es conjuguen quan l'ésser humà s'obre al que l'envolta, és a dir, a l'experiència cívica.

A l'aula, entesa com un ampli espai de creació, el paper del mestre és fonamental sempre que hi hagi una coherència entre vida i contingut, per la qual cosa eleva l'exemple a mètode educatiu per excel·lència. Mitjançant l'exemple l'educand aprèn a ser autònom, lliure i crític i mitjançant la paraula el mestre pot evidenciar coherència en la seva conducta. A més, amb la paraula es construeix el món, per la qual cosa, des d'aquesta perspectiva, educar és fer que el futur s'obri a la persona (Zambrano, 1958/2019). En aquest sentit, es podria dir que Zambrano forma part, i al primer lloc, de la plèiade d'educadors que fonamenten la seva obra en la pedagogia de la paraula, com ara Paulo Freire i Lorenzo Milani.

Antropològicament som problema perquè estem inacabats, i sobretot perquè no se'ns diu què hem de fer per completar-nos (Casado i Sánchez-Gey, 2007: 104). Si això és així sorgeix la gran utopia educativa que seria arribar a ser humans, a humanitzar-se cada un de nosaltres en coherència amb el seu ésser (Zambrano, 1958/2019: 35). És a dir, ser en el seu ésser. Per tant, si en l'educació es dona la utopia, al mateix temps se'ns aporta esperança. L'esperança forma, així, part del trànsit, trànsit que es desenvolupa en les diverses aules de la vida i que sempre ha d'estar guiat per un compromís moral —l'exemple, la coherència—, essència de l'única política possible (García i Giraldo, 2015).

Com es pot comprovar, en aquesta revisió ràpida, Zambrano ha pensat atentament en l'educació, amb una certa dilatació i dispersió, però amb coherència. Però, la mirada de Zambrano inclou altres temes.

3. Contra el racionalisme cartesà: la mirada crítica

Per a Zambrano tornar a la filosofia després de la tragèdia històrica que representen la Guerra Civil a Espanya i la Segona Guerra Mundial va ser una decisió vital; va significar la recerca d'un àmbit per reflexionar sobre els esdeveniments personals i col·lectius i encarar els reptes que es presentaven: la possibilitat de la crueltat més extrema, la injus-

tícia social, el totalitarisme. No obstant això, Zambrano experimenta la incongruència de la disciplina davant aquest desafiament, de manera similar a com Adorno es planteja com pensar després d'Auschwitz o de la guerra a Espanya. La resposta d'Adorno es troba en el seu treball amb Horkheimer: una anàlisi de les contradiccions que implica el pensament il·lustrat i el procés de modernització (Horkheimer i Adorno, 1947/2007). Zambrano respon vinculant la filosofia a la vida i a una de les característiques humanes: la creativitat, expressada simbòlicament en la poesia o la religió. En els escrits dels anys quaranta, ja des de l'exili, Zambrano expressava la seva inquietud davant la filosofia reduïda a «metodologia de la ciència» i davant d'una ètica massa ocupada a justificar-se a si mateixa, les veritats, enfront de la vida, queden «duras, invulnerables, estèrils e impotentes» (1950/2002: 82). Zambrano reivindica una filosofia capaç d'orientar la vida: una guia per al «pelegrí moral» (1950/2002). Per això considera que la filosofia ha de ser humil, confrontar-se amb l'experiència comuna més enllà dels àmbits universitaris i especialitzats. La petició de Zambrano de «formas activas, actuantes del conocimiento», nascudes de l'«anhelo de penetrar el corazón humano» i capaces de comunicar amb la persona «vulgar que no es, ni pretende ser, filósofo ni sabio» (1950/2002: 73-74), provoca una obra comprensible i propera, però allunyada dels treballs tècnics que caracteritzen la filosofia dominant des dels anys cinquanta del segle passat. I és rellevant que Zambrano arribi a trobar exemples per a la reflexió filosòfica en figures de dones sense nom: les «dides», les «minyones», les «criades» (avui serien les «kellys»), sense més guia que la seva experiència en el laberint del món (1960/2020).

La agonía de Europa (1940/1988) i *Persona y democracia* (1958/2019) són les obres de referència per comprendre les crítiques que Zambrano fa a la cultura i al pensament occidentals. Comença les seves reflexions sobre la pèrdua dels valors tradicionals i la desaparició del projecte idealista (el progrés social en la història humana com a projecte) en la filosofia dominant. Una de les principals contribucions de Zambrano en aquests dos treballs és explicar com la violència i la destrucció, en la qual Europa havia caigut i que l'havia portat a un «estat de nihilisme», era de fet inherent a la cultura europea mateixa i caracteritzava el cor mateix de la tradició moral cristiana. «Europa se había vuelto violenta, una violencia que abarca todas las formas posibles, una violencia que proviene de las raíces, (...) ¿Dónde se encuentra el origen de la violencia europea? Hacer esta pregunta es como preguntar sobre los orígenes de Europa, antes de su nacimiento, y sobre la sustancia de la vida europea (...)» (Zambrano, 1988: 30). És una certa concepció de la racionalitat, dominant a Europa, justificada instrumentalment (domini de la natura, control social...), el que va provocar l'esclat de violència al cor d'Europa (Palomar, 2013).

Com que els escrits de Zambrano es presenten com una filosofia dedicada a la narració i a la vivència del món, el lector pot creure inicialment que es troba sol davant d'una filosofia de la vida, però aviat percebrà que es tracta tant d'una filosofia de la vida

com d'una filosofia crítica d'una gran amplitud. Filosofia crítica, inscrita, a més, en un vastíssim projecte. En efecte, en la seva obra s'observa un propòsit de construir la lògica que traspasa, organitza i estructura la realitat humana. És a dir, tracta de descobrir el costat ocult, però existent, que uneix realitats humanes tan diverses, per exemple, com la poesia, l'educació, la democràcia o la construcció d'Europa. Igualment, es poden trobar treballs sobre Galdós, Ortega i Sèneca, per exemple. A primera vista sembla, doncs, que l'obstinació es refereix més a una lògica del que és humà que a una temàtica única.

La il·lusió d'alguns pensadors consisteix a no veure que els seus temes concrets són en realitat estampes o signes d'una certa lògica de la vida, i que aquesta lògica organitza una distribució desigual de les destinacions que vivim. Hem de passar, per tant, d'un pensament d'allò concret a una filosofia crítica que posi al descobert, en les diferents situacions i circumstàncies, un joc de posicions i poders. Però les estratificacions d'aquesta investigació assenyalades amaguen, segons Zambrano, encara el nivell més fonamental; o, si es prefereix, les crítiques precedents constitueixen la base d'una antropologia filosòfica. A més, aquesta antropologia es desenvolupa, d'una banda, qüestionant la tradició racionalista d'Occident i, de l'altra, mostrant que aquesta tradició s'ha desenvolupat mitjançant la negació i l'exclusió d'una altra lògica: la de l'intercanvi simbòlic.

El pensament de Zambrano, admirablement construït i ambiciós, és, per tant, un pensament difícil de situar, com el de les seves contemporànies Hannah Arendt, Simone Weil, Simone de Beauvoir i Iris Murdoch (Laurenzi, 2013). Quina és l'etiqueta que pot posar-se al seu discurs? És una filosofia existencial, en la tradició francesa? Es redueix a seguir el camí d'Ortega? Quin és el fonament d'aquest discurs i el camp exacte en què es pot comprovar la seva fecunditat? Aquestes preguntes mostren alhora el desafiament d'una ambició i, sense cap dubte, la riquesa del seu discurs que avança una postura metafísica sota l'aparença d'un continu comentari sobre temes i figures de la vida quotidiana, la literatura o el debat polític.

El recorregut, encara que ràpid i esquemàtic, per les grans articulacions del pensament de Zambrano, permet veure que el seu discurs porta, a poc a poc, no només a una posada en qüestió de la vida quotidiana i de la lògica que estructura aquest món en primera persona, sinó també a una crítica de la font de tal lògica, en la mesura en què apareix vinculada a la tradició del racionalisme occidental que representa, en origen, el cartesianisme. Com diu Tejada: «Zambrano rompe con los presupuestos del vitalismo y, sobre todo, del cartesianismo» (2011: 31), defensant la tesi que l'experiència del subjecte passi a ser central. Ara bé, l'arribada a aquest darrer nivell ofereix resistències, precisament en virtut de l'impacte sobre la nostra mentalitat de tota la ideologia que implica. És a dir, estem tan convençuts que només és vàlida la

nostra lògica de la identificació objectiva que amb prou feines aconseguim (i això quan ho aconseguim) concebre que altres modalitats de coneixement poden ser consistents. D'aquí l'etnocentrisme del coneixement objectiu, pel qual segueix marcat l'enfocament racionalista clàssic de què Ortega és hereu.

Cal posar en qüestió no només els postulats bàsics del sentit comú racionalista, sinó també la lògica del racionalisme dins el qual es desenvolupa bona part del pensament occidental. Cal reconèixer que Zambrano no s'estén en la seva anàlisi ni ofereix una demostració fonamentada respecte als orígens d'aquest racionalisme limitat. Els seus treballs sobre l'ànima, la poesia o el somni són tractats sobre els límits del racionalisme vulgar, però no contra ell. Tracta de mostrar que la lògica dominant només s'imposa per exclusió d'una altra lògica, la de l'intercanvi simbòlic (la poesia i, en definitiva, tot el llenguatge).

Amb aquest canvi de plantejament, s'arriba al que es podria anomenar el positiu o afirmatiu de l'anàlisi de Zambrano. Sens dubte, en relació amb el costat crític, clarament desenvolupat i considerablement nodrit per múltiples i variades anàlisis, aquesta nova faceta roman en una relativa indeterminació.

S'han fet diverses al·lusions al fet que el simbòlic representa un ordre d'intercanvi entre humans, que no se sotmet completament a la lògica racionalista vulgar. Convé precisar a què ens referim amb el concepte del símbol en Zambrano. L'accepció d'aquest terme és totalment pròpia. Quan l'autora parla del simbòlic, no és en el sentit habitualment admès des dels treballs de Saussure o de Benveniste. L'anàlisi del llenguatge que fan aquests autors pressuposa sempre el miratge del referent. Significat i significat es relacionen amb alguna cosa que vol dir, i aquestes perspectives romanen com a límit. Ara bé, Zambrano entén que la separació entre el llenguatge i els símbols, d'una banda, i el món, de l'altra, és una ficció. Si no es té això clar, es torna a establir un referent com a límit del significat, de manera que queden fora del sentit i del significat dimensions completes de la tradició humana, com la intuïció, el pensament sobre l'ànima o el somni.

Zambrano, per exemple, es planteja en diverses ocasions si en l'origen de tot coneixement no es troba sempre una intuïció; si és la raó la que descobreix la realitat o és la intuïció la que permet accedir al sentit i, per tant, als significats més rellevants, els quals ens conviden a actuar, ja que el «sentir originario ha sido y será siempre, ante todo, fuente de acción» (1955/2020).

Zambrano entén la dimensió simbòlica com una cosa que se situa més enllà dels mers signes, no entra en el joc dels indicadors de la suposada realitat tangible, la qual es pot assenyalar i descriure exhaustivament. El simbòlic estableix una relació entre els humans

i la realitat de la qual formen part i de la qual no poden esdevenir autònoms. Arribats a aquest punt, la referència a la poesia i la música poden donar-nos alguna idea de la naturalesa d'aquest intercanvi simbòlic: la poesia i la música són un malbaratament de creativitat, de signes lliures, no sotmesos a l'ordre de les equivalències (signes-significats en un diccionari d'equivalències).

La poesia i la música constitueixen un regal, exemples de l'intercanvi simbòlic entre humans: el que s'ofereix no és un objecte, és indissociable de la relació que s'estableix. En si mateixes, no tenen ni valor d'ús ni valor de canvi econòmic. Aquesta és la paradoxa de la creativitat: és relativament arbitrària, qualsevol creació pot significar plenament la relació. No obstant això, des del moment que s'ha creat i convertit en objecte, és aquest i no un altre.

En realitat, l'exemple de la poesia i la música no és més que una il·lustració o un acostament del que arriba a significar el simbòlic, però dona a entendre que la seva funció és establir un ordre que supera el de les equivalències mecàniques. El simbòlic, en Zambrano, es caracteritza per l'ambivalència i per la llibertat d'interpretació. Es posa així fi a l'accepció clàssica del procés de significació. Mentre l'ordre simbòlic és concebut com una cosa que permet la significació i la comunicació, en Zambrano és comprès com una cosa que la subsisteix; mentre que tradicionalment l'ordre simbòlic és considerat fonament de l'ordre social, en Zambrano és vist com una cosa que permet superar-lo. Mentre la lògica dels significats es desenvolupa en l'univers de la realitat limitada, la lògica del simbòlic entra en flagrant col·lisió amb aquest univers, supera la separació entre el que és real i l'imaginat. Els productes humans formen part de la realitat, més enllà del seu tractament com a objectes (llibre, partitura), pel valor que tenen en si mateixos.

4. El simbòlic i la llibertat

El simbòlic constitueix, precisament, aquesta intrusió d'una lògica de la llibertat que trenca la reclusió en l'univers de l'ordre actual. Zambrano no és una il·lusa, sap molt bé que el que és il·lusori és esperar la subversió del món de les relacions materials pel simple efecte de la creació lliure. No obstant això, sí que es produeix un canvi de la posició davant del món, es produeix un canvi perquè l'intercanvi entre els humans i entre aquests i el món ja no es pot preveure de manera tancada. S'instaura un intercanvi que trenca la previsibilitat limitada, la mediació de noves categories en un text poètic, per exemple, té el valor de la renovació de les visions, el canvi de les posicions vitals. El secret del canvi es troba en aquesta possibilitat de canviar la manera de veure i viure al món.

Podem estar disposats a creure, com Zambrano, que una obra poètica no produeix violència, però sí produeix «un món millor». Potser se'ns pot retreure que la nostra lectura no pren al peu de la lletra els textos de Zambrano, sinó que la interpretació té en compte la provocació suau que realitza l'autora. L'opció d'una proposta no estructurada en un sistema filosòfic, com fa el mateix Ortega, pot produir una certa ambigüïtat, particularment clara en les seves darreres obres. No obstant això, creiem que es tracta d'una manera de fer coherent amb el seu plantejament més profund: la llibertat responsable.

És possible i, a partir d'aquí, podríem llavors proposar una interpretació d'aquest pensament insistint en el seu aspecte obert, d'una banda, lúdic i, de l'altra, tràgic. Potser, per qüestions biogràfiques i històriques (exili, guerra mundial), domina la perspectiva més dura i dolorosa, potser molt més coherent amb el conjunt de la seva obra (Palomar, 2013).

Un dels seus darrers llibres, *La tumba de Antígona* (1967), pot servir per presentar aquesta visió dolguda, però connectada amb el coneixement i el món. L'interès de María Zambrano per la figura d'Antígona l'acompanya al llarg de tota la seva obra.¹ Els motius de l'interès de Zambrano pel personatge de Sòfocles són diversos, i la seva interpretació d'Antígona resulta un exemple de creativitat. A la figura tràgica grega veu Zambrano l'encarnació de tota una època: la seva pròpia, reprimida per la Guerra Civil i el consegüent exili. Però també declara l'autora que aquesta tragèdia de Sòfocles és la «més propera a la filosofia», motiu clau per entendre l'interès de Zambrano: poesia sí, però no aliena al coneixement. A *La tumba de Antígona* l'autora abandona el seu habitual estil assagístic i construeix diverses veus per als seus personatges de ficció. *La tumba de Antígona* és un text clau en la trajectòria de Zambrano. Antígona és en aquesta obra la que parla, però també la que escolta. A *La tumba de Antígona* el model de relacions és presentat i pensat com a productori de coneixement; el coneixement considerat com la base de les relacions. Però, de la mateixa manera que hi ha il·lusió en les relacions emocionals, també es produeix il·lusió de coneixement. Les preguntes d'Antígona, sempre en la seva posició com a dona fins i tot quan els homes la inclouen en les seves intrigues, són el triomf de la dona que vol conèixer. Jugar a conèixer, perquè també es tracta d'un joc, constitueix una manera d'escapar del joc del domini en les relacions personals.

Aquest llibre pot servir per entendre la relació de Zambrano amb tot el que escriu, perquè el coneixement és la modalitat que defineix el joc intel·lectual que practica. *La tumba de Antígona* marca al seu torn una ruptura; és tot el contrari dels llibres immediatament anteriors, centrats a Espanya (1960, 1965). Brillant, ben escrit (com

¹ El 1948 ja havia publicat: *Delirio de Antígona*, en què mostrava com les raons personals poden ser tan rellevants com les raons més consistents.

tots els seus llibres), planteja problemes tan atractius com la impossibilitat d'entendre plenament l'altre; l'altre amb el qual parlem, amb el qual somiem, però al qual no acabem de trobar del tot. Zambrano insisteix que el joc s'acaba quan creiem conèixer-lo, en aquest moment ens tanquem a la comprensió.

5. La relació amb l'altre. L'ètica de la relació d'ajuda

El terme «compassió» pot sonar a alguna cosa superada o oblidada. No obstant això, la seva recuperació per la psicologia actual ens permet mostrar l'avançat de l'enfocament desenvolupat per Zambrano en aquest tema. L'autora parla de pietat i de compassió, gairebé de manera indistinta, tot i que matisa ambdós conceptes. Tot el segon capítol d'*El hombre y lo divino* (1955/2020) està dedicat a la pietat, que és definida de la manera següent: «piedad es el saber tratar adecuadamente con lo otro.»

Aquest plantejament li permet desenvolupar una filosofia-psicologia de la compassió, entesa com a enfocament de la relació amb els altres, amb l'altre; especialment, amb l'altre que es troba en una situació (la circumstància orteguiana) de vulnerabilitat, de patiment o d'exposició al risc. La proposta de María Zambrano vol donar curs a la vida intensa de la persona i per això escriu sobre el desenvolupament de la pietat, i la mena de relació que implica. María Zambrano es refereix a l'acceptació del múltiple i divers que compon la realitat, el tracte amb l'altre és la matriu originària de la vida, del sentit de la vida. Fa referència a una actitud gairebé religiosa, una relació d'ajuda, ser piadós és referir-se a l'altre amb la voluntat de donar-li suport. En un segon sentit també és compassió, que ve de compartir la passió d'un altre. És un fenomen intern, tenir pietat és sentir-se mogut per la persona que viu en risc o necessitat. En el fons, és sentir-se mogut a la relació amb els altres, ja que tots ens trobem en aquesta situació. Aquesta acció l'hem anat deixant per a altres, per als professionals de l'ajuda, i aquesta deixadesa té ressò en filosofia, perquè ha portat a aglutinar tots els conceptes relacionats (empatia, pietat, compassió) al d'ajuda, considerat com el concepte més neutre, des del punt de vista laic. Per a Zambrano, en aquest procés s'ha generat poca reflexió, cosa que ha dut a desinteressar la població. S'empobreix el pensament i el llenguatge, però aquest empobriment té una repercussió més gran en l'empobriment de la vida.

Les aportacions de Zambrano mostren que la compassió i la pietat constitueixen un saber de la relació, de les altres persones que conviuen amb nosaltres. Per tant, impliquen empatia, acció solidària, relació profunda amb altres persones, però també un coneixement del que som i del que ens fa millors. No obstant això, la pietat, per a Zambrano, superaria la caritat, l'amor i la compassió, ja que permet una profunda relació sense perdre la individualitat de les persones implicades en la relació (1989/2012). La pietat consisteix a «saber tratar con lo diferente, con lo que es radicalmente otro

que nosotros» (1989/2012: 18). Actualment, aquests termes es troben carregats de connotacions dubtoses, de tipus religiós, de condescendència al marge dels drets socials. Però en Zambrano no pot trobar-se aquest tractament, sinó una reivindicació de vida ètica i social molt més profunda, similar a la desenvolupada per filòsofs com Lévinas (2015), Habermas (1991) i d'altres, i actualment reivindicada per la reflexió ètica sobre la intervenció socioeducativa (Canimas, 2009; Feu, Simó, Serra, i Canimas, 2016) i sobre les relacions socials ètiques.

Com ja s'ha dit, Zambrano proposa una concepció de la vida i de la relació d'ajuda basada en la pietat, entesa com la capacitat d'establir una comprensió profunda del que li passa a l'altre, superior a l'empatia i a la compassió, en la mesura que es desenvolupa a partir de la pròpia experiència de la dificultat i s'estructura com a vivència i acció a favor de l'altre. En els darrers trenta anys, la reivindicació de la compassió, entesa com a més completa que l'empatia, és molt coherent amb les aportacions de Zambrano. Sense empatia, compassió (i pietat, en Zambrano), la relació d'ajuda es converteix en activitat burocràtica o en commiseració absurda (Crespi, 1996).

Només es pot comprendre l'altre si se'l reconeix com algú semblant a nosaltres, com un Jo amb els problemes propis de la condició existencial que ens és comuna. El mestre difícilment pot realitzar aquesta comprensió amb nens i nenes, hi ha una distància insalvable. Però aquest reconeixement sí que pot fer-se quan la relació s'acosta a l'experiència del professional d'ajuda. Zambrano defensa que el coneixement de l'altre serà més autèntic com més hàgim aprofundit en el coneixement de nosaltres mateixos. Per tant, el punt de partida és la maduració personal, l'autoconeixement.

Quan els altres queden reduïts a una massa o a un nombre resulta difícil imaginar-los com a éssers realment existents. Encara que de vegades experimentem un sentiment de connexió, romanem bàsicament indiferents davant les persones grans o davant de qualsevol altra persona i hi mantenim una relació instrumental: la relació d'ajuda és un mitjà de guanyar-se la vida.

Referències bibliogràfiques

Les obres completes de Zambrano han estat publicades per Galaxia Gutenberg (Barcelona). Els volums són:

Vol. I (2015)

(1930). *Horizonte del liberalismo*.

(1937). *Los intelectuales en el drama de España*.

(1939). *Pensamiento y poesía en la vida española*.

(1939). *Filosofía y poesía*.

Vol. II (2016)

(1940). *Nostalgia y esperanza de un mundo mejor*.

(1945). *La agonía de Europa*.

(1943). *La confesión: género literario y método*.

(1944). *El pensamiento vivo de Séneca*.

(1950). *Hacia un saber sobre el alma*.

Vol. III (2011)

(1958). *Persona y democracia*.

(1955-1960). *Los sueños y el tiempo*.

(1965). *El sueño creador*.

(1960). *La España de Galdós*.

(1965 i 1982). *España, sueño y verdad*.

(1967). *La tumba de Antígona*.

Vol. VI (2013)

(1928-1990). *Escritos autobiográficos. Delirios. Poemas*

(1952). *Delirio y destino*

Altres obres de María Zambrano en edicions de referència

(1940/1988). *La agonía de Europa*. Mondadori.

(1940/2000). *La agonía de Europa*. Trotta.

(1950/2002) *Hacia un saber sobre el alma*. Alianza Editorial.

(1955/2020). *El hombre y lo divino*. Alianza Editorial.

(1958/2019). *Persona y democracia*. Alianza Editorial.

(1960/2020). *La España de Galdós*. Alianza Editorial.

(1989/2012). *Para una historia de la piedad*. Torre de las Palomas.

(2011). *Escritos sobre Ortega*. Trotta.

Altres referències

Ballester, L. i Colom, A. J. (2013). Hermenèutica del discurso fragmentario en Walter Benjamin. *Revista de Filosofia*, 38(2), 117-133.

Blanco, R. (2009). *María Zambrano: la dama peregrina*. Berenice.

Cabedo, A. G. (1994). María Zambrano: ronda psicoanalítica. *Asparkia. Investigación feminista* (3), 47-56.

Canimas, J. (2009). Apuntes para una ética de la complejidad (o de si hay lugar para la beneficencia, la piedad y la compasión en la educación social). *RES: Revista de Educación Social*, 5, 1-6.

Casado, A. i Sánchez-Gey, J. (2007). Filosofía y Educación en María Zambrano. *Revista Española de Pedagogía*, 238, 545-557.

Crespi, F. (1996). *Aprender a existir. Nuevos fundamentos de la solidaridad social*. Alianza.

Feu, J., Simó, N., Serra, C. i Canimas, J. (2016). Dimensiones, características e indicadores para una escuela democrática. *Estudios pedagógicos (Valdivia)*, 42(3), 449-465.

García, G. del S. i Giraldo, C. (2015). María Zambrano: Razón poética y educación ¿Utopía o esperanza?. *Ixtli: Revista Latinoamericana de Filosofía de la Educación*, 2(4), 317-331.

Giraldo, C. i García, G. del S. (2013). María Zambrano: una nueva fenomenología acerca de la educación. *Praxis Filosófica*, 37, 193-208.

Habermas, J. (1991). *Escritos sobre moralidad y eticidad*. Paidós.

Horkheimer, M. i Adorno, T. W. (1947/2007). *Dialéctica de la Ilustración*. Trotta.

Laurenzi, E. (2013). Hacia una filosofía de la persona. Un diálogo a distancia entre Iris Murdoch y María Zambrano. *Daimon Revista Internacional de Filosofía*, (60), 95-110.

Lévinas, E. (2015). *Ética e infinito*. La balsa de la Medusa.

Maillard, Ch. (1992). *La creación de la metáfora*. Anthropos.

Mora, J. L. (2005). La recepción del pensamiento de María Zambrano. A *Actas del Congreso Internacional del centenario de María Zambrano. Vélez Málaga, 2004: Crisis y metamorfosis de la razón en María Zambrano*. Tom I, 2005, 186-242.

Ortega, L. P. (2016). El periodismo en María Zambrano (tesi doctoral). Universidad de Málaga.

Pachón Soto, D. (2019). María Zambrano y su relación heterodoxa con la filosofía. *Escritos*, 27(59), 386-403.

Palomar, P. (2013). María Zambrano: a woman, a republican and a philosopher in exile. *The Journal of Education, Culture, and Society*, 4(2), 59-70.

Rodríguez, A. (2015). El mito en María Zambrano. *Ars & humanitas*, 9(1), 138-149.

Savignano, A. i Alonso, F. H. L. (2005). *María Zambrano: la razón poética*. Editorial Comares.

Tejada, R. (2011). Zambrano y Ortega: más allá del magisterio y de la herencia. A Zambrano, M. *Escritos sobre Ortega*. Trotta.

Villora, C. (2018). Reflexiones sobre la religión como saber de salvación desde el pensamiento de María Zambrano. *Sophia, Colección de Filosofía de la Educación*, (24), 87-107.

Autors

ANTONI JOAN COLOM CAÑELLAS

Catedràtic emèrit d'universitat i membre de l'Acadèmia Nacional de Catalunya

LLUÍS BALLESTER BRAGE

Doctor en Sociologia (UAB) i en Filosofia (UIB), així com Treballador Social (UIB). Professor de Mètodes d'Investigació a la Universitat de les Illes Balears fins 2020. Ha treballat en programes socioeducatius per a joves, Justícia juvenil i serveis socials comunitaris. Ha estat director de la Unitat de Planificació i Estudis del Consell de Mallorca; de l'Institut de Ciència de l'Educació de la UIB i de l'Agència de Qualitat Universitària de la UIB. Membre de GIFES-UIB fins 2020 i del Grup d'Estudis de la Prostitució a les Illes Balears (GEPiB), des de 2003. Col·laborador habitual de l'Anuari de l'Envel·liment. Les seves publicacions es poden trobar en: https://www.researchgate.net/profile/Lluis_Brage